

JAN CHROMÝ

O nazírání a vnímání jazykového vývoje, zejména nedávného¹

Tento článek nebude nikterak převratný, a dokonce ani nikterak „zásadní“. Půjde v něm pouze o jeden aspekt české jazykové kultury, a to o nazírání a vnímání jazykového vývoje.

To, že se jazyk vyvíjí, je zcela zřejmé; nesnadné je však říci, jak takový vývoj probíhá. Abychom mohli na tuto otázku odpovědět, musíme – obecně řečeno – nejprve niterně poznat různá stadia jazyka. Srovnáváním těchto stadií pak můžeme nalézat konkrétní vývojové posuny. Zobecněním těchto posunů nakonec můžeme dojít k obecným tendencím a principům jazykového vývoje. Platí přitom zjevně, že čím nepřesnější bude naše znalost o stadiích jazyka, tím nepřesnější budou naše závěry o principech vývoje (není třeba připomínat, že opačně to platit nemusí). Jinými slovy – nepoznáme-li dostatečně (tj. pokud možno dokonale) stadia jazyka, na kterých chceme ukazovat vývojové tendence, jsou naše závěry o jazykovém vývoji vědecky neseriózní.

V české společnosti (a výjimkou nebývá ani ta odborná) se v současné době (a jistě i v dobách dřívějších) setkáváme se zkresleným pohledem na dřívější stadia češtiny. Tato zkreslenost se však nemusí nutně týkat dob veskrze dřevních, ale i dob, které mnozí starší mluvčí češtiny ještě zažili, tj. dob minulých relativně nedávno.²

Příkladem našeho zkresleného pohledu na dřívější stadia jazyka může být vazba slovesa *diskutovat*. V současné češtině se objevuje vazba dvojího typu – předložková *diskutovat o něčem* a bezpředložková *diskutovat něco*. Druhá zmíněná varianta bývá – jak známo – zpochybňována. Často se přitom setkáme s názorem, že jde o vazbu nově vzniklou,³ patrně až po sametové revoluci (snad vlivem angličtiny – podle schématu *discuss something*, nikoli *discuss about something*). Takové tvrzení se však začne jevit víc než problematické ve chvíli, kdy nahlédneme do některých kodifikačních příruček. Tezi o novosti dané vazby přinejmenším zpochybní Příruční slovník jazyka českého, který už v 30. letech uvádí vazby *diskutovat o něčem* a *diskutovat něco* jako rovnocenné (přičemž je zde uveden jen jeden příklad vazby

¹ Věnováno Jiřímu Januškoví, jednomu z myšlenkově nejzajímavějších lingvistů, které znám.

² Je charakteristické, že své mylné představy o nedávných stadiích jazyka mnozí mluvčí běžně doprovází osobními výroky typu „Nikdy dřív jsem se s tím nesetkal/a.“, „Užívá se to mnohem častěji než dřív.“, „To v jazyce nikdy nebylo.“ apod. Není rovněž neobvyklé, že tyto „překvapivé“ prostředky mluvčí sami – zřejmě nevědomě – nezřídka užívají.

³ To uvádí *Slovník slovesných substantivních a adjektivních vazeb a spojení*. Praha : Academia, 2005.

předložkové a hned dva příklady vazby bezpředložkové – z Přítomnosti a z díla filozofa Františka Drtiny).

Jistě, nelze zcela vyloučit možnost, že by se vazba *diskutovat něco* vyskytovala v první polovině 20. století, poté zcela zanikla a po roce 1989 opětovně vznikla pod vlivem angličtiny – jde však o možnost vysoce nepravděpodobnou. V prvé řadě bývá tato vazba uvedena v příručkách, které vyšly po druhé světové válce. Vladimír Šmilauer ji v *Nauce o českém jazyku*⁴ (na s. 277) uvádí jako příklad vyjádření předmětu akuzativem (*diskutovat problém*). V knize *O češtině každodenní*⁵ z roku 1984 se píše, že se „vyvíjí nová vazba se 4. pádem k označení jiného předmětového významu, než jaký má pád předložkový“ – vazba *diskutovat něco* tedy existovala⁶ i (relativně) bezprostředně před rokem 1989 (a za jejím vznikem pravděpodobně nestála angličtina⁷). Zásadním je však v tomto ohledu Slovník spisovného jazyka českého. Ten vazbu uvádí jako nesprávnou nebo jako vazbu, jejíž užití je omezeno na oblast matematiky. Jinými slovy tak slovník, vycházející v letech 1960–1971 a opírající se o rozsáhlou excerpci, jednoznačně potvrzuje existenci vazby v poválečných letech (to, že ji hodnotí jako nesprávnou, je věcí vedlejší, byť to na obecné postojе k jevu mělo vliv přinejmenším patrný).

Je zřejmé, že bychom se měli při analýze existence vazby *diskutovat něco* opírat o serióznější empirický výzkum než pouze o jmenování několika případů z jazykovědných příruček. O detailní analýzu nám zde však nejde. Naším cílem je pouze a jen to, ukázat, že tato vazba v češtině existovala po celé dvacáté století, a to se nám v souladu s výše uvedeným jeví jako nutně nejpravděpodobnější.⁸ A to i přesto, že mnozí uživatelé češtiny (i ti odborní) tvrdí opak.

Tento jev, kdy se rozchází naše představa o jazyku předcházejících etap s realitou (a to vyúsťuje do představy nově vzniklého či vznikajícího jevu), se však netýká pouze vazby *diskutovat něco*, ale i jevů dalších. Proč tomu tak však (alespoň v češtině) je? Možno předpokládat, že jedním z hlavních faktorů, které se na existenci tohoto obecného jevu podílí, jsou praktika české jazykové kultury (či spíše kultivace) v průběhu dvacátého století.

Ve dvacátém století byla tištěná produkce pod velice silným tlakem kodifikace (zvláště v letech 1948–1989) – potřeba jazykové správnosti (shody s kodifikací) či obecně závaznost kodifikace byla pocítována více, než je tomu dnes. Je proto důležité ptát se, zda se tato kodifikace (resp. tyto kodifikace – v průběhu 20. století

⁴ ŠMILAUER, V. *Nauka o českém jazyku*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1972.

⁵ *O češtině každodenní*. Brno : Blok 1984.

⁶ Alespoň pokud budeme tvrzení z knihy *O češtině každodenní* považovat za materiálově podložená.

⁷ Samozřejmě nelze apriorně tvrdit, že angličtina užívání této vazby v pozdější době nepodporovala. O to zde však nejde.

⁸ Tím samozřejmě nijak neříkáme, jak častá (v poměru k vazbě předložkové) tato vazba byla, jak byla stylisticky hodnocena a tak podobně.

jich vznikla celá řada kryla (resp. kryly) s reálnou normou spisovného jazyka, tj. zdali – zjednodušeně řečeno – kodifikace skutečně odpovídala představě většiny mluvčích o tom, jak vypadá prestižnější vrstva jazyka.

Naší hypotézou je, že se spisovná norma s kodifikací nekryla plně,⁹ že mluvčí za součást spisovné normy považovali prostředky, které v kodifikaci nebyly. Pokud ovšem něco takového tvrdíme, měli bychom se nejprve vyrovnat s rozparem této hypotézy s teoretickými představami tehdejších kodifikátorů.¹⁰ Domnívám se, že jednoznačným zájmem kodifikátorů bylo popisovat spisovnou normu. Problém tkvěl v tom, že se při jejím poznávání (pochopitelně) opírali o úzus, který představovaly především tištěné prameny a který (jak jsme uvedli výše) byl velice silně ovlivněn stávající kodifikací. Představit si to můžeme tak, že existovaly prostředky, které mluvčí produkovali a považovali za spisovné, ale tyto prostředky do tištěných médií (jakožto do primárního zdroje poznávání úzu) pronikaly jen minimálně (dalo by se říci „v případě pochybení korektora“).¹¹

Můžeme tedy říci, že naše hypotéza není v rozporu s aplikováním teorie jazykové kultury Pražského lingvistického kroužku. I tak ovšem není nic snadného nalézt pro ni dostatečnou oporu.¹² Nelze totiž vycházet z povědomí mluvčích, stěží se lze (z pochopitelných důvodů) opřít o tištěné texty. Čerpat bychom mohli z psaných textů netištěných – např. z korespondence –, v těch ale bývá obtížné stanovit, zda se jedná o projev spisovný (resp. zda autorovou snahou bylo se „vybraně“ vyjadřovat), nebo ne. Materiál by nám jistě poskytly veřejné projevy mluvené (např. parlamentní) – pracovat s tímto materiálem by však bylo o mnoho komplikovanější (nic snadného není už jen sehnat nahrávky takových projevů, nahrávky by bylo třeba přepsat atp.).

Pro účely tohoto velice obecného, úvahově orientovaného článku se spokojíme se zdrojem zcela jiným. Zajímavou studnicí reálné spisovné normy nám totiž mohou být karatelské články, ale i další dobové lingvistické publikace, které se zabývají jazykovou správností. Jedná se o nejrůznější jazykové sloupky, jazykové kritiky, jazykové koutky apod. Jejich autoři se v nich totiž často snažili brojit proti reálně existujícím (a často snad i noremním), ale z různých důvodů nevhodným, nepřija-

⁹ Obecně ostatně nelze stoprocentní shodu normy s kodifikací předpokládat. Například už Miloš Dokulil v padesátých letech říká, že to, aby kodifikace vystihovala skutečný úzus co nejméně, je ideálem „arčí nikdy nesplnitelným“. (DOKULIL, M. K otázce normy spisovného jazyka a její kodifikace. *Slovo a slovesnost*, 1951–1952, roč. 13, s. 135–139.)

¹⁰ Budeme předpokládat, že tehdejší kodifikátoři vycházeli z teorie jazykové kultury Pražského lingvistického kroužku.

¹¹ Šlo tedy o jistý „bludný kruh“ české jazykové kultury. Je třeba říci, že tohoto „zacyklení“ se česká jazyková kultura ještě plně nezabavila. Příkladem může být Český národní korpus (např. SYN 2000), který obsahuje především texty tištěné, a tedy ve velkém procentu redigované a jazykově upravované.

¹² Vyvracet tuto hypotézu je však obtížné rovněž.

telným, nesprávným prostředkům. Jejich prostřednictvím tedy můžeme poznávat (samozřejmě však ne plně poznat) dobovou spisovnou normu; a to nikoli proto, že by nebyly psány v souladu s kodifikací, ale právě proto, že s ní v souladu byly.

Jinými slovy: lze předpokládat, že se například v jazykovém koutku mohlo stěží objevit pojednání o druhém pádu jednotného čísla slova *kočka*, ve kterém nedocházelo k žádné konkurenci (či k žádnému „chybování“), velice pravděpodobně se tam však bylo možno setkat s tvarem, který se běžně vyskytoval ve dvou variantách (případně i ve variantách více), přičemž jedna byla chápána za správnou (byla kodifikována), druhá naopak za nesprávnou (kodifikována nebyla) a zároveň bylo běžné, že se mluvčí s tímto rozlišením nebyli schopni vyrovnat (nerozlišovali mezi spisovností jednoho a nespisovností druhého prostředku). Tyto texty tak reagovaly přímo na podněty vycházející z reálného užívání jazyka.¹³

Abychom naznačili, co nám může studium takovýchto textů ukázat, podíváme se na tomto místě na vybrané jevy, které nalezneme v jazykových kritikách v prvních pěti ročnících Naší řeči.

Příčestí minulé u 2. slovesné přítomní třídy

Jak známo, projevuje se u sloves 2. přítomní třídy kolísání v připojování či nepřipojování kmenotvorné přípony *-nu-*. V současné kodifikaci jsou obecně připouštěny tři možnosti – buď je u daného slovesa uváděna pouze varianta s *-nu-* (*minout: minul*),¹⁴ nebo je zde pouze varianta bez této přípony (*sáhnout: sáhl*),¹⁵ nebo jsou povoleny obě možnosti (*dupnout: dupl i dupnul*). Obecně tak kodifikace vlastně ve všech případech, kdy je to z hlediska stavby slovesa možné, chápe jako spisovnou variantu bez kmenotvorné přípony – můžeme tedy říci, že lze-li vytvořit podobu bez *-nu-*, je automaticky spisovná. V případě přípony *-nu-* je však situace o mnoho komplikovanější; tvary příčestí minulé s touto příponou obvykle bývají kodifikací označovány jako nespisovné. Vzhledem k tomu, že se však často v projevech, které lze považovat za spisovné, (nekodifikované) tvary s touto příponou v současnosti objevují, mluví se o tom, že zde dochází ke sblížení spisovného a nespisovného jazyka (tento jev bývá též nazýván jako tzv. „demokratizace jazyka“ – viz níže).

Nabízí se ovšem otázka, jestli je označení „sblížení“ (tj. označení procesuální) v tomto případě vskutku namístě, zda naše nazírání jazykového vývoje není v tomto případě poněkud nepřesné. Můžeme-li soudit podle zmíněných prvních pěti ročníků Naší řeči, byly „nesprávné“ podoby s *-nu-* ve spisovných projevech užívány běžně již na přelomu desátých a dvacátých let dvacátého století. Hned třikrát se setkáme

¹³ Řečeno s brusičem (podle iniciály B. šlo nejspíše o Františka Bílého) to byly „vesměš chyby v mluvě i písmě zakořenilé“ (*Naše řeč*, 1920, roč. 4, s. 152).

¹⁴ U těchto sloves dost dobře ani není možné kmenotvornou příponu nepřipojovat.

¹⁵ U těchto sloves je naopak možné připojovat kmenotvornou příponu zcela bez problémů.

s kritikou přičestí minulého *dosáhnul* (1. roč., s. 17, 18; 2. roč., s. 178), dvakrát je káráno přičestí *zhasnul* (1. roč., s. 181, 2. roč., s. 141), jedenkrát jsou uváděna například „chybná“ přičestí *kopnul* (roč. 1, s. 55), *nadzvednul* (roč. 1, s. 18), *naleznul* (roč. 2, s. 141), *opadnul* (roč. 1, s. 55), *podotknul* (roč. 5, s. 245), *prahнул* (roč. 2, s. 177), *proklouznul* (roč. 5, s. 131), *příčichnul* (roč. 1, s. 55), *smýknul* (roč. 5, s. 131), *zhasnul* (roč. 2, s. 141), *zvednul* (roč. 2, s. 178) a řada dalších.¹⁶

Můžeme tak předpokládat, přičemž si zcela uvědomujeme, že tento předpoklad neaspiruje (a ani nemůže aspirovat) na nevyvratitelnost, že tvary s *-nu-* (které dodnes – až na tvar *tnul*, který je chápán jako hovorový – nebyly kodifikovány) byly součástí spisovné normy (spolu s tvary bez *-nu-*) již před více než osmdesáti lety. Jinými slovy byla podle tohoto předpokladu v tehdejší spisovné normě konkurence mezi tvary s příponou a bez ní. Rozdíl mezi tvary byl patrně stylový, přičemž tvary s *-nu-* byly (nejspíše) chápány jako stylově nižší (hovorové), tvary bez *-nu-* jako stylově vyšší (neutrální až knižní).

Pokud by byl tento předpoklad pravdivý (což by mohl prokázat pouze seriózní průzkum), přestal by se zdát jednoznačným názor, že varianty s *-nu-* nějakým způsobem „vytlačují“ varianty bez *-nu-*, i to, že jsou tyto varianty takzvaně „progressivní“. To jsou však jen pouhé spekulace – jak jsme uvedli v úvodu článku, můžeme takové soudy seriózně vznášet až na třetím stupni našeho poznávání jazykového vývoje (tj. až poté, co dostatečně poznáme určitá stadia jazyka a tato stadia srovnáme).

3. osoba množného čísla sloves podle vzoru *sázet*

Jak známo, projevuje se v rámci čtvrté prezentní třídy kolísání, a to především ve tvaru 3. osoby množného čísla. Současná kodifikace uvádí u sloves náležejících do této třídy dvě možnosti – buď tvar s *-í* (např. *prosí, trpí*), nebo podobu dubletní, tj. s *-í* či s *-ejí* (*sází i sázejí*). Podoba s *-í* je tedy za spisovnou považována vždy, podoba s *-ejí* pouze u jednoho typu. Tento kodifikační stav je však poměrně nový,¹⁷ byl ustanoven až Pravidly českého pravopisu v roce 1993. Zde se o této otázce zmiňujeme především z toho důvodu, že bývá dodnes tato kodifikační úprava zpochybňována.

Ještě v knize O češtině pro Čechy¹⁸ píše Miloš Dokulil o poměru mezi vzory *umět* a *trpět* následující: „Zatímco v obecné češtině a ve většině nářečí splynuly tyto časovací typy veskrze tak, že v 3. os. č. mn. přítomného času je buď jen *-ejí, -ějí*

¹⁶ Je zde třeba zdůraznit, že kritiky v naprosté většině nebyly taxativními výčty chyb. Zvláště na pravopis a tvarosloví nebyl kladen až tak velký důraz (většinou autoři kritik uvedli jen pár vybraných příkladů), větší pozornost se věnovala otázce lexikální a syntaktické. Kritici navíc často vytýkali především takové tvary, kterým přikládali důležitost (tj. ty, v nichž se obecně často „chybovalo“ a které bylo třeba mluvímu připomínat).

¹⁷ Původně byly v kodifikaci tvary buď s *-í* (u *prosí* a *trpí*), nebo s *-ejí* (u *sázejí*).

¹⁸ *O češtině pro Čechy*. Praha : Orbis, 1963.

(*umějí, sázejí, trpějí* a dokonce i *prosejí*), nebo jeho nářeční podoby (např. česko-moravské *umijou, sázijou, trpíjou* i *prosijou* atp.), nebo jen *-í* (*umí, sází, trpí, prosí*), [...] v jazyce spisovném zůstal rozdíl v 3. os. č. mn. a v způsobu rozkazovacím i v přechodníku přítomném v zásadě zachován: *sázejí, umějí*, ale *trpí* jako *prosí*; *sázej, uměj*, ale *trp* jako *pros*; *sázeje, uměje*, ale *trpě* jako *prose*.“ Vidíme tedy, že přední český lingvista ještě v roce 1963 (implicitně) líčí situaci tak, že v 3. os. množného čísla spisovná kodifikace reflektuje spisovnou normu.

Pokud tomu tak však skutečně bylo, je namísto otázky, kde se tvary typu *sází, umí* vlastně vzaly. Dokonce bychom v takovém případě mohli usuzovat, že se jednalo o pochybení kodifikátorů, protože kodifikovali něco, co nebylo součástí spisovné normy. Podíváme-li se však na prvních pět ročníků Naší řeči, nalezneme v jazykových kritikách značné množství případů „chybného“ užívání tvarů s *-í* v 3. os. mn. č. Lze snad dokonce říci, že jde v těchto ročnících o nejkritizovanější jev z oblasti slovesné morfologie. Pětkrát je kárán „nesprávný“ tvar *nesmí* (roč. 3, s. 52; roč. 3, s. 111; roč. 3, s. 298; roč. 4, s. 54; roč. 5, s. 183), čtyřikrát tvar *staví* (roč. 2, s. 202; roč. 3, s. 52; roč. 4, s. 111; roč. 4, s. 199), třikrát tvar *mizí* (roč. 3, s. 146; roč. 3, s. 298; roč. 4, s. 195), dvakrát tvary *chybí* (roč. 4, s. 49; roč. 5, s. 183), *rozumí* (roč. 3, s. 52; roč. 5, s. 76), *umí* (roč. 1, s. 213; roč. 3, s. 298), *voní* (roč. 2, s. 300; roč. 4, s. 251), jedenkrát je vytykána dlouhá řada tvarů dalších. K tomu ještě přidejme početné vyzdvihování „chyb“ u verbálních adjektiv, např. *hladovící* (roč. 3, s. 177; roč. 3, s. 242; roč. 4, s. 152; roč. 5, s. 131), *vonící* (roč. 2, s. 82; roč. 4, s. 251; roč. 5, s. 131), *chybíci* (roč. 4, s. 199; roč. 5, s. 183) a další, setkáme se rovněž s kritikou „nesprávně“ tvořených přítomných přechodníků. Uvést musíme i to, že se můžeme setkat s několika příklady na „chybu“ opačnou, tj. na psaní *-ejí (-ějí)* u sloves typu *trpět* a *prosít* – několikrát jde však o specifické sloveso *souviset*, které tehdejší brusiči – nejspíše mylně¹⁹ – řadili ke vzoru *trpět*, kromě toho jde asi o šest dalších případů po jedné výtce.

Z výše uvedeného můžeme usuzovat, že tvary s *-í* v 3. os. mn. č. byly nejspíše součástí spisovné normy již na přelomu desátých a dvacátých let dvacátého století. Stejně tak můžeme předpokládat, že určité „splynutí časovacích typů“ proběhlo nejen v českých nářečích, ale i v češtině spisovné, a to už velmi dávno. Krok tvůrců Pravidel českého pravopisu z roku 1993 byl tedy – podle tohoto předpokladu – zcela v pořádku.²⁰

¹⁹ Sloveso *souviset* bylo patrně zařazeno ke vzoru *trpět* pod vlivem základového slovesa *viset*, které ke vzoru *trpět* patřilo nepochybně.

²⁰ V tomto směru lze i dodat, že kdyby kodifikace podob s *-í* ve 3. os. mn. č. byla v rozporu s existující normou, produkovali by mluvčí tyto tvary nejspíše o poznání méně často, než je produkuje v současnosti (tvar s *-ejí* totiž zůstal zachován jako spisovný, a mluvčí by tak neměli důvod jej nepoužívat nadále, zcela v souladu se svým povědomím).

Konkurence 1. a 7. pádu přísudkového jména

Ještě dnes je zvykem rozlišovat spojení spony být s 1. pádem a se 7. pádem. V knize O češtině pro Čechy o tom Vladimír Šmilauer píše: „Prvním pádem zachycujeme samu podstatu věci, zařazujeme označený pojem do vyšší kategorie (*Rákosník je pták z čeledi pěnicovitých*). Sedmým pádem vyjadřujeme funkci, to, zač se něco bere (*Pihy nejsou kosmetickou vadou, nýbrž projevem mládí lidské pleti*).“ Obecně lze říci, že se vztah nominativu a instrumentálu chápe tak, že nominativ absolutizuje, objektivizuje, kdežto instrumentál relativizuje, vyjadřuje aktuální platnost. To je dobře vidět na spojeních *je pravda* a *je pravdou*. Zatímco první varianta je běžně přijímaná (pravda se totiž v české lingvistice chápe jako něco zřejmého, nerelativního, neomezeného – něco buď pravda je, nebo není a nemůže se stát, že tomu tak za určitý časový úsek nebude), druhá varianta je považována za chybnou, předpokládala by totiž to, že X má sice v určitém časovém úseku platnost pravdy, v následujícím časovém úseku ji však mít nemusí. Jinak je tomu například ve spojení typu *Václav je prezidentem*, proti kterému se nebrojí, neboť lze předpokládat, že Václav za určitý čas prezidentský úřad opustí. V takových případech se obvykle připouští i varianta s prvním pádem (*Václav je prezident*), protože první pád je zároveň chápán jako bezpříznakový.

Výše uvedený výklad je však poněkud zpochybňován tím, s čím se dennodenně setkáváme. Spojení s instrumentálem se často vyskytují i v případech, kdy by měl být užit jedině pád první – například zmiňované *je pravdou*. Zdá se, že v dnešní češtině mezi uvedenými pády existuje kromě onoho významového poměru ještě poměr jiný, stylistický. Mluvčí často užívají spojení se sedmým pádem nikoliv k tomu, aby vyjádřili relativnost, ale aby se vyjádřili stylově vyšším způsobem. V souvislosti s tím se nabízí řada otázek na vývoj češtiny – můžeme se ptát na to, kdy se začala stírat významová distinkce a jestli vůbec někdy plně existovala; můžeme se rovněž tázat po tom, kdy se začala utvářet diference stylistická.

V prvních pěti ročnících Naší řeči nalezneme řadu káraných příkladů, které dokládají, že již na přelomu desátých a dvacátých let se objevovaly případy užívající sedmého pádu tam, kde měl být pád první. Již v této době nalezneme zmiňované spojení *je pravdou* (roč. 2, s. 53), ale i řadu (byť ne tak dlouhou jako u tvarů typu *sází*) spojení dalších: *být smělym* (roč. 2, s. 52), *být stálym* (roč. 2, s. 202), *složky jsou kladnými n. zápornými* (roč. 2, s. 202), *soustava je určitou* (roč. 2, s. 202), *přestává být uchu snadno přístupným* (roč. 4, s. 113), *zhubnutí je patrným* (roč. 5, s. 51) atp. Několikrát jazykoví kritici podotýkají pouze obecně to, že autor chybí v užívání sedmého pádu místo správného prvního. Dva příklady nalezneme rovněž na „chybné“ užití prvního pádu místo sedmého (v obou případech jde o spojení typu *stávat se jakým*).

Z výše uvedeného lze vyvodit předpoklad, že stylový rozdíl mezi užitím prvního a sedmého pádu v tomto typu spojení existuje již dlouhou dobu. Otázkou samo-

zřejmě zůstává, jaký byl a jak se proměňoval poměr stylové diference k diferencii významové.

Další příklady

Pokud bychom měli uvést další příklady, které se v jazykových kritikách z Naší řeči dají nalézt, byly by to například jevy následující: spojení *aniž by* (roč. 4, s. 118; roč. 4, s. 200; roč. 4, s. 284), 1. p. mn. č. *nemoce* (roč. 2, s. 299; roč. 4, s. 54; roč. 5, s. 303), vokativ *vůdče* (roč. 3, s. 111), tvar *dvěmi* (roč. 4, s. 24), užívání zvrátneho zájmena u verbálních substantiv *hádání se* (roč. 4, s. 201), *přiklonění se* (roč. 4, s. 201), tvar *třech* (roč. 1, s. 301, roč. 2, s. 52), užívání osobního přivlastňovacího zájmena místo zájmena reflexivního (roč. 1, s. 182; roč. 2, s. 177; roč. 3, s. 176; roč. 5, s. 117) atd. Toť pouze jako krátká ukázka, s jakými jazykovými jevy se bylo možné setkat již na konci první pětiny dvacátého století – nízký počet příkladů nám však znemožňuje, abychom vyvozovali obecnější předpoklady.

Způsoby jazykového vývoje

Výše uvedené předpoklady nás přivádí k jednomu obecnějšímu problému. V české lingvistice se zcela běžně (byť někdy implicitně) objevuje názor, že se jazykové prostředky vyvíjí víceméně jednosměrně, tj. od nespisovnosti až ke knižnosti (přesněji řečeno lineárně po ose nespisovné > hovorové > neutrální > knižní). To je vlastně spojeno s představou tzv. „demokratizace spisovného jazyka“. František Cuřín s Jiřím Novotným k tomu v knize *Vývojové tendence současné spisovné češtiny a kultura jazyka*²¹ (na s. 11) píše: „Prvky jazyka běžně mluveného pronikají [mluví se samozřejmě o tehdejší současnosti] do spisovného jazyka v nebývalé míře. Tím dochází ke sblížení spisovného jazyka s jazykem běžně mluveným, k jeho zživotňování, tento jev se označuje jako demokratizace spisovného jazyka. Někdy se mluví také o jeho zhovorování, a to proto, že prvky běžně mluveného jazyka přecházejí do jazyka spisovného se stylovým příznakem hovorovosti; některé z nich zůstávají hovorovými (a některé po čase ze spisovného jazyka i mizejí, především prvky lexikální), avšak některé se časem stávají neutrálními (hlavně prostředky hláskové a tvarové) a původní neutrální prostředky jsou pak jimi vytlačovány do vrstvy prostředků vyhraněně spisovných až knižních.“

V souladu s výše řečeným je však tato představa demokratizace relativně problematická.²² Není totiž vyloučeno, že je způsobena do značné míry naší zkreslenou

²¹ CUŘÍN, F. – NOVOTNÝ, J. *Vývojové tendence současné spisovné češtiny a kultura jazyka*. Praha : SPN, 1987.

²² Především ji lze jen stěží považovat za obecně platný způsob jazykového vývoje, jak se to snad někdy má tendenci dít. Není totiž znám – alespoň pokud vím – jediný zjevný příklad (absolutního) pro-

představou o dřívějších stádiích jazyka. Kromě toho je představa demokratizace nahlodávána tím, že zjevně existují příklady, které se jednosměrně ose od nespisovnosti po knižnost vzpírají. Jsou to v první řadě jevy, které vznikly²³ jako hyperkorektní, např. podoba *dvěmi*. Hypotézou je (jak jsem uvedl již v předchozím článku²⁴), že tento tvar vznikl z důvodu potřeby stylové konkurence, a to jako tvar stylově vyšší než starší podoba *dvěma*. Jinými slovy se tvar nevydal cestou „kariérní“ (nezačínal jako nespisovný s perspektivou „zhovorovění“), ale rovnou se zařadil mezi prostředky, které bychom označili jako spisovné a knižní.²⁵ Pokud by byla tato hypotéza empiricky potvrzena, znamenalo by to přinejmenším to, že lineární vývoj od nespisovnosti po knižnost není jedinou možností vývoje jazykových prostředků.²⁶

Dalším jevem, na který bychom rádi upozornili, je něco, co bychom mohli nazvat *stylistický pokles*. Nutno říci, že jde o něco, co je ještě hypotetičtější než příklad předchozí. Konkrétně se může jednat například o výraz *brejle* (dodnes jej kodifikace uvádí jako spisovný), který snad byl po určitou dobu v nově českém období spisovným neutrálním prostředkem. Později jej však „vytlačovala“ podoba *brýle* (ta nejspíše vznikla jako hyperkorektní²⁷) a podoba *brejle* stylově poklesla a zřejmě i zcela vypadla ze spisovné normy (lze předpokládat, že podobu *brejle* bude většina rodilých mluvčích chápat jako nespisovnou).²⁸ Jak jsme však uvedli,

běhnouti takového vývoje, tj. (s nadsázkou řečeno) příklad prostředku, který by vznikl jako nespisovný, postupně se vypracoval na prostředek relativně přijatelný, což vyústilo v to, že postoupil do oblasti spisovné, byť jen hovorové, po letech užívání se plně etabloval a polepšil si na úroveň neutrální, poté získal uznání a prestiž a stal se knižním a nakonec už jen scházel a nakonec se ocitl v zapomnění. Takovou „kariéru“ jazykového jevu nemůžeme dost dobře podložit už z toho důvodu, že – alespoň pokud vím – dosud nikdo nepřišel se solidní a pokud možno objektivní metodologií, jak popisovat stylistickou diferenciaci ve starších stádiích češtiny (stežší tak v těchto stádiích můžeme rozlišovat už jen obecný protiklad spisovný – nespisovný, natožpak rozlišovat ještě například platnost hovorovou a neutrální), v nejstarších stádiích češtiny navíc patrně tato diferenciace ani neexistovala.

²³ Tady je třeba přidat slůvko „patrně“ – kdy (za jakých okolností) vznikly jevy, které uvádíme dále, není vůbec jisté, rovněž není jisté, jak byly v době svého vzniku hodnoceny atp. Jde tedy opět o pouhý předpoklad.

²⁴ CHROMÝ, J. Tzv. hyperkorektnost a její vztah ke kodifikaci češtiny. *Naše řeč*, 2007, roč. 90, s. 123–131.

²⁵ Samozřejmě teď nemluvíme o kodifikaci a lingvistickém pohledu na věc, ale o vnímání tohoto jevu mluvčími. Nutno opět zdůraznit, že jde o spekulaci.

²⁶ Zdůrazňujeme zde, že to ale v žádném případě nezpochybňuje existenci lineárního vývoje jako takovou. Tu by teoreticky mohlo zpochybnit pouze to, že dokonale poznáme jednotlivá stadia vývoje češtiny a zjistíme, že se tak žádný prostředek skutečně nevyvíjel.

²⁷ Je však otázka, jestli nesouvisela s podobou *brýle*, kterou uvádí Jungmann a která vznikla zřejmě pod vlivem německého vzoru *die Brille*.

²⁸ Svým způsobem podobný (a snad markantnější) příklad je slovo *prý*, které vzniklo hyperkorekcí z *prej*.

jde o příklad velice hypotetický, a bylo by jej nutno empiricky podložit (či naopak vyvrátit). Obecný předpoklad existence stylistického poklesu jakožto jedné z možností jazykového vývoje se však zdá být pravděpodobný.

Podobně by bylo možné hledat příklady na *stylistické setrvávání* (tj. příklady jevů, které jsou dlouhodobě stylově ukotvené a na stylové ose nejeví známky pohybu), na *obrození jevu* (tj. příklady jevů, které se běžně užívaly, v pozdější době z nejrůznějších důvodů zanikly a poté znovu ožily či byly přímo „reinkarnovány“²⁹), stejně tak jako příklady dalších způsobů jazykového vývoje, odlišných od „základního“ vývoje lineárního.

Závěr

Ačkoliv výzkum jazyka některých období je (a byl) na velmi dobré úrovni, nemáme dosud dostatečnou znalost jednotlivých dějinných stadií češtiny, abychom mohli naše vývoje o jejím vývoji pevně a nepochybnitelně podložit konkrétními empirickými fakty.³⁰ Ke slovu se tak v řadě případů dostává subjektivní představa o tom, jak jazyk v daných obdobích vypadal. Tato představa je obvykle (přínejmenším mírně) zkreslená.

Podíváme-li se na dřívější stadia češtiny blíže, nalezneme v nich množství jevů, o kterých často panuje představa, že jsou relativně „nové“ (tj. že se v těchto obdobích nevyskytovaly). V některých případech nelze vyloučit, že dokonce šlo o jevy, které byly součástí spisovné normy, tj. že je mluvčí chápali jako součást prestižnější vrstvy jazyka a v souladu s tím je i užívali.

Zamyslíme-li se nad naším pohledem na vývoj češtiny, narazíme na problematickou ideu lineárního vývoje od nespisovnosti ke knižnosti, která v české lingvistice bývá (možná mimoděk, implicitně) absolutizována jako základní způsob jazykového vývoje. To však není nesporné, lze totiž předpokládat existenci vývojových způsobů dalších – například vznik prostředků hyperkorektních (tj. přímé vytvoření prostředků knižních), stylový pokles či stylové setrvávání. Všechny tyto způsoby (a samozřejmě i způsoby další) by bylo nutno podrobit důkladné analýze. Taková analýza však (jak už bylo několikrát řečeno) není možná, pokud dokonale nepoznáme jednotlivá stadia vývoje češtiny. To je prvořadý úkol, se kterým se musíme do budoucna vypořádat.

²⁹ Takovéto obrozené jazykové prostředky by hypoteticky mohly být frekventované při náhlých společenských změnách. Lze například předpokládat, že slovo *obchodovatelný* bylo běžné ještě do roku 1948, poté ze společensko-politických důvodů z jazyka vymizelo (pro takový výraz přestala existovat pojmenovací potřeba) a po roce 1989 se – opět ze společensko-politických důvodů – začalo používat znovu.

³⁰ V této souvislosti je nutno vyzdvihnout aktivitu Ústavu Českého národního korpusu a postupné budování diachronního korpusu pod vedením prof. Karla Kučery.

Dovětek 1: O jevech vymřelých

Dodejme ještě, že v tomto článku nevěnujeme pozornost ještě jednomu důležitému jevu. Kromě jevů, které nebyly kodifikovány, ačkoli se často (ne-li běžně) užívaly, nalezneme také často užívané nekodifikované jevy, které se (nejspíše) užívat přestaly. Bylo by záslužno, aby byla těmto „vymřelým“ jevům věnována alespoň částečná pozornost – mohlo by se totiž ukázat, že je cesta české jazykové kultury lemována nejen „hroby zákazů a příkazů“, ale rovněž hroby mnohých jazykových jevů.

Dovětek 2: Odlišný úhel pohledu na otázku „demokratizace jazyka“

V české jazykové kultuře se setkáváme s názorem, že se „za uplynulých 60 let podstatně změnily normy chování“ (od sebeovládání k bezprostřednosti) a že „v řadě dílčích společenství je prestiž spisovného jazyka nízká“ (upřednostňuje se spontánnost a neformálnost na úkor spisovného vyjadřování).³¹ Pokud s těmito tezemi budeme souhlasit, můžeme říci, že se v uplynulých desetiletích změnil postoj k spisovnému jazyku. Vzhledem k tématu tohoto článku je pak nutné se ptát, zda tato změna postoje nějakým způsobem ovlivnila (či ovlivňuje) naše vnímání jazykového vývoje. Není totiž vyloučeno, že naše představa o tzv. „demokratizaci jazyka“ je touto změnou postoje přímo ovlivněna:

Představme si to (zcela zjednodušeně) tak, že existoval kodifikovaný kód „čeština 1“ (Č1), který byl užíván v určitém spektru komunikačních situací (například v situacích prestižních, vyžadujících formálnost, ale i v situacích relativně běžných – např. v novinových člancích, v méně formálních projevech v rozhlasu atd.).³² Pak nastala proměna norem chování a s tím spojených postojů k Č1, což vyústilo v omezení komunikačních situací, v nichž byla Č1 užívána, pouze na situace prestižní a formálnější. V běžnějších, méně formálních komunikačních situacích začal být užíván odlišný kód, přičemž tento kód můžeme nazvat „čeština 2“ (Č2).³³ Vznik Č2 samozřejmě neznamenal zánik Č1 – ta byla nadále užívána všemi mluvčími v onom omezeném spektru komunikačních situací a mluvčími, kteří své postoje nezměnili, dokonce i ve spektru původním.

V této situaci tedy rozlišujeme čtyři prvky – samotné kódy Č1 a Č2 a 2 spektra komunikačních situací, v nichž se tyto kódy používají. První spektrum odpovídá těm prestižním a formálním komunikačním situacím, v nichž se nadále užívá Č1, druhé

³¹ NEBESKÁ, I. *Jazyk, norma, spisovnost*. Praha : Karolinum, 2003, s. 104–105.

³² Pod tímto pojmem si pro zjednodušení můžeme představit kodifikovanou spisovnou češtinu.

³³ Odlišnost Č2 od Č1 přitom nebyla příliš velká, dotýkala se vlastně jen některých jevů, především morfologických. Například věta *Luboš samou radostí skákal přes ploty a potoky* odpovídala jak Č1, tak Č2.

spektrum odpovídá situacím, kde se Č1 užívala dříve, ale později se – vlivem změny postoje ke spisovnému jazyku – začala užívat Č2. Obě tato spektra dohromady ohraničovala (před změnou postojů) oblast komunikačních situací a projevů produkováných v těchto situacích, z nichž se čerpaly poznatky o spisovném úzu a sekundárně tedy o spisovné normě.³⁴

Po změně postojů však nastala závažná komplikace – v druhém spektru komunikačních situací totiž začal být používán nekodifikovaný kód Č2. Tuto komplikaci bylo možné vyřešit dvěma základními způsoby – buď „vyjít od kódu“ a přestat druhé spektrum komunikačních situací chápat jako zdroj poznání spisovného úzu a normy, anebo „vyjít od situace“ a projevy realizované v rámci tohoto spektra považovat za zdroj poznání spisovného úzu a normy nadále. V české jazykovědě byl zvolen druhý přístup a postupně byly kodifikovány prostředky Č2.

Je otázkou, zda by bylo možné takovouto – nutně zjednodušující – představu exaktně potvrdit. Budeme-li však uvažovat o tom, že by tato představa nebyla zcela nesmyslná, znamenalo by to, že tzv. „demokratizace jazyka“ je pojem přinejmenším problematický. Šlo by totiž vlastně nikoli o reálnou tendenci – samovolného – vývoje jazyka, ale mnohem spíše o umělý zásah do jazyka. Pokud bychom totiž zvolili první výše uvedeně řešení, museli bychom – pro popis identického vývojového procesu jako je ten, kterému říkáme „demokratizace jazyka“, volit spíše pojmenování „vymírání spisovného jazyka“, „ústup spisovného jazyka“ apod. Demokratizace jazyka a jeho vymírání jsou tak svým způsobem dvě strany téže mince. Z tohoto úhlu pohledu tedy vyplývá, že se spisovná čeština nedemokratizuje, ale demokratizují ji kodifikátoři.

³⁴ Jinými slovy, poznatky o spisovné normě se před změnou postojů čerpaly jak ze situací formálních, tak ze situací méně formálních.